

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 321.7:324

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.21.11>

ПОПУЛІЗМ ЯК ПРОЯВ КРИЗИ ДЕМОКРАТІЇ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

POPULISM AS A MANIFESTATION OF THE DEMOCRACY CRISIS IN MODERN SCIENTIFIC DISCOURSE

Дем'яненко В.М.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

Прядко Т.П.,
*кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

Статтю присвячено аналізу основних концептуальних підходів, що стосуються співвідношення демократії та популізму. Виходячи з того, що популізм визначений як одна із глобальних небезпек сучасності, з'ясовується, наскільки теоретичні розробки обґрунтовують реальність і токсичність його загроз для подальшого розвитку демократії. Акцентовано, що практично всіма дослідниками демократії як суспільно-політичної системи відзначається її природна недосконалість. Суперечності демократії закладені в її основоположних принципах. Відмічено, що науковці насамперед відзначають змішаний характер демократії, й у суперечливій взаємодії прямої і представницької демократії відкривається поле для паразитування популізму, який апелює до прямого народовладдя. Виявлено, що хоча переважна більшість дослідників переконані в тому, що популізм є виявом кризи демократичного розвитку, все ж існує обґрунтована думка, що він виростає з природних її особливостей. Зазначається, що нині в науковому дискурсі особлива увага приділяється аналізу суперечностей демократії в постіндустріальну епоху, які створюють сприятливі умови для актуалізації популізму не лише в перехідних суспільствах, а й у країнах сталого розвитку. Окрім інституційних суперечностей демократії, дослідники розглядають і її політико-культурні суперечності (Н. Боббіо, Ф. Фукуяма), на яких популізм вибудовує свою риторику та ідеологію. Відмічається, що досить аргументованим у наукових публікаціях є твердження про корисність присутності популізму в демократії як адаптивного фактору в процесі її трансформації. Функціональність демократії забезпечується, таким чином, ефективністю й адекватністю її корегування, спрямованість якого часто визначається в тому числі й популізмом та постійним теоретичним аналізом демократії як системи, що постійно змінюється й розвивається.

Ключові слова: демократія, популізм, наукові дослідження, суперечності демократії, суспільство.

The article is devoted to the analysis of the basic conceptual approaches concerning the relation between democracy and populism. Considering that populism has been identified as one of the modern global dangers, it becomes clear how much theoretical developments justify the reality and toxicity of its threats to the further development of democracy. It is emphasized that practically all researchers of the democracy as a socio-political system marked its natural imperfection. The contradictions of democracy are rooted in its fundamental principles. It is noted that scientists first of all point to the mixed nature of democracy and the fact that a field for parasitism of populism that appeals to direct democracy opens in the contradictory interaction of the direct and representative democracy. It is revealed that although the vast majority of researchers are convinced that populism is a manifestation of the crisis of democratic development, there is still a reasonable opinion that populism is growing out of the natural features of the democracy itself. It is noted that the scientific discourse now pays particular attention to the analysis of the contradictions of democracy in the post-industrial era, which create more favorable conditions for the actualization of populism not only in transitional societies, but also in the countries of the sustainable development. In addition to the institutional, researchers also examine political and cultural contradictions of democracy (N. Bobbio, F. Fukuyama), on which populism builds its rhetoric and ideology. It is noted that the argument about the presence of populism in democracy as an adaptive factor in the process of its transformation is sufficiently substantiated in a scientific publications. Thus, the functionality of democracy is ensured by the effectiveness and adequacy of its correction, the focus of which is often defined including populism and constant theoretical analysis of democracy as a constantly changing and evolving system.

Key words: democracy, populism, scientific research, contradictions of democracy, society.

Постановка проблеми. Серед глобальних небезпек сучасності поряд зі змінами клімату, забрудненням довкілля, станом сучасної політики (регіональної та на рівні міжнародних організацій), глобальними епідеміями, спричиненими зловживанням антибіотиками, розглядається і популізм. Водночас, коли йдеться про популізм, головна увага звертається на його безпосередні прояви: методи спілкування з масами, завоювання дешевої популярності, підтримки населення через пропозицію простих відповідей на складні питання, загрози від нього для демократії, особливо в перехідних суспільствах, та окремі історичні випадки. З'ясуванню закономірних причин постійної присутності популізму в демократичних системах, періодичних спалахів його активності, вивчення яких допомогли б розробляти засоби і шляхи мінімізації негативного впливу на функціонування суспільно-політичної системи загалом та нейтралізації популізму як дієвого способу обману мас, приділяється менше уваги в теоретичному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне осмислення демократії як суспільно-політичної реальності не обходиться без спроб з'ясування її внутрішніх суперечностей і викликів. Значну увагу цьому приділили, зокрема, А. де Токвіль, Дж.-С. Мілль, Д. Белл, Ф. Фукуяма та ін. Вагомий внесок у пояснення співвідношення популізму і демократії здійснили аналітичні публікації К. Дейвікс, Д. Дзолло, Н. Боббіо, М. Кенован тощо в спеціальному збірнику під загальною редакцією І. Мені й І. Сореля.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати основні концептуальні підходи щодо популізму як вияву природного розвитку демократії, її внутрішніх суперечностей і протиріч.

Виклад основного матеріалу дослідження. На внутрішні, зумовлені природою представницької демократії, генетичні суперечності та її загрози звертали увагу політичні мислителі XIX ст., які одні з перших досліджували демократію як суспільний устрій. Так, французький соціолог А. де Токвіль звертав увагу на загрозу тиранії більшості, яка негативно може позначитися на меншості та на суспільній еліті своєю нетерпимістю і бажанням накласти посилений контроль на державні інститути [10, с. 590]. Британський філософ Дж.-С. Мілль, серед іншого, зазначав, що під терміном «демократія» люди дуже часто розуміють два цілком різні уявлення. Чиста демократія, за визначенням, полягає в тому, що врядування над усім народом здійснює весь народ завдяки рівному представництву всіх верств та класів, що входять до його складу. А демократія, як її розуміє загал (і запроваджена відповідно до цього розуміння), полягає в урядуванні більшості (переважно тільки

її й представлено в парламенті) над усім народом. Перше уявлення про демократію є синонімом рівності всіх громадян, друге – яке, хоч як дивно, плутають із першим – означає врядування, що надає привілеї більшості і тільки її наділяє правом голосу в державі. Це є неминучим наслідком того способу організації процедури виборів, яка, зрештою, повністю позбавляє меншість її виборчих прав [9, с. 218].

Популізм з'являється на історичній арені разом із демократичними інститутами, оскільки тільки там, де є виборче право, рівноправність громадян, де маси як виборці є учасниками політичного процесу, апеляція до настроїв населення, спроби підлаштуватися під масову свідомість можуть стати засобом завоювання влади. Ступінь загравання з масами під час виборчих кампаній залежить від чисельності людей, включених у політичний процес (повне охоплення було досягнуто з уведенням загального виборчого права в демократичних державах), гостроти конкурентної боротьби і чесності політиків. Протягом останніх двох століть демократія перетворилася в дуже складну систему, в якій влада народу здійснюється багатьма різними способами – за допомогою певних представників і через правління більшості, в поєднанні з верховенством права як противаги сваволі і свавілля представників народу.

Аналітики й політичні оглядачі визнають змішаний характер демократії. Американський соціолог Д. Белл, як і багато дослідників демократії, звертав увагу на проблему взаємодії та співіснування прямої та представницької демократії. Саме в прямій демократії були витoki демократії. Її привабливість спирається на притаманну людям (в усі часи) підозрілість щодо представництва, коли хтось буде уповноважений говорити від їхнього імені, і тому вони завжди вважали ідеальною прямою демократію [3, с. 23]. Донині до кінця нерозв'язаними залишаються суперечки про оптимальний баланс між цими двома компонентами демократії. Однак, взагалі, всі погоджуються, що в основному всі демократичні режими засновані на цих двох основоположних принципах [16, с. 37]. І саме на цій природній суперечності ліберальної демократії паразитує популізм, апелюючи до прямого народного волевиявлення.

Витoki популізму у внутрішніх протиріччях представницької демократії вбачала також і англійська дослідниця М. Кенован. Вона зазначала, що в такому розрізі популізм – це практично неминуче утворення взаємодії між «двома образами демократії»: «демократичною справедливістю» і «прагматичним розрахунком». Останній покладається на демократичні інститути (багатопартійна система, вільні вибори, групи тиску, лобювання і вся тонко розроблена сукупність інститутів і практик, за якими ми відрізняємо демократичну

державу від інших держав сучасного типу), тоді як вимога справедливості означає обіцянку кращого життя народу, який починає діяти як суверен. Влада тоді належить народу. «Ми – народ, ми відповідаємо за наше життя і самі визначаємо своє майбутнє» [14, с. 4].

Швейцарський політолог К. Дейвікс розкривала механізм формування і актуалізації популізму на межі зіткнення цих двох суперечливих сутностей представницької демократії. Вона зазначала, що якщо обіцянка «кращого і більш справедливого світу» не дотримується, популізм заявляє про себе як про ту силу, яка може цього домогтися самостійно, без опори на старі звичні норми демократії. Якщо ж «воля народу» не виконується або не може бути виконаною, популісти вимагають провести зміну існуючих еліт (і водночас вони дають можливість іншим популістам піти по їхніх слідах, коли вони самі не виконають цих обіцянок). Потім демократичній вимозі справедливості чинять перепони інститути, які стоять між «народом» і вираженням його волі, адже воля народу повинна стати безпосередньою. Таким чином, протиріччя між двома обличчями демократії відкривають простір для популізму [5].

Один із відомих політичних філософів сучасності, аргентинець Е. Лаклау, звернув увагу на досить незвичний бік репрезентативності демократії. Він зазначав, що політична репрезентація цікава саме тим, що вона створює те, що репрезентує. Тобто в процесі формування політичної риторики політичні лідери самі в певному сенсі можуть формувати народ. Наприклад, вони можуть говорити народу, де його кордони, хто до нього належить, а хто не належить, у чому полягають його інтереси, що його об'єднує і хто його ворог. І завдання створити те, що представляється, не менш важливе, ніж завдання його представити. Завдяки тому, що цей аспект залишився майже поза увагою сучасної ліберальної демократії, популістам вдається заходити у так звані сірі зони політики (частина суспільства, яка не цікавиться політикою, не бере участі у виборах) і пропонувати нав'язливі, сильні й неочікувані трактування, що таке народ [1].

Сьогодні дослідники розглядають можливості пом'якшення лінії протистояння «пряма – представницька» демократія, які сприяли би зміцненню суспільної рівноваги, і тим самим ослабити ідеологію сучасного популізму. Одним із таких засобів вони вважають референдуми, які протягом століть є основною формою вироблення демократичних рішень, зокрема, у Швейцарії, в деяких штатах США і розповсюджуються в інших країнах. Як підкреслює Д. Белл, для запровадження такої практики сьогодні створені сприятливі умови: розповсюдження новітніх систем зв'язку й комунікації, комп'ютерів та Інтернету [3, с. 23].

Проте практика запровадження такої форми прийняття рішень з питань, що стосуються загальнодержавних чи міжнародних проблем, може дати неочікувані результати. Процес підготовки плебісцитів показав, що популісти активно використовують їх як можливість розширити коло своїх прихильників, підживлюючи насамперед настрої євроскептицизму в країнах-членах ЄС. Напевно, форми прямої демократії сьогодні можуть бути доцільними на місцевому рівні, де мешканці добре орієнтуються в тих проблемах, які стосуються їхнього населеного пункту чи регіону. Водночас на національному рівні нині практично неможливо обійтися без чітко врегульованого представництва.

Конституціоналізм представницької демократії М. Кенован також розглядала як одну з умов розвитку популізму. Детально розглянувши відносини між представницькою демократією і популізмом, вона показала, як включення все більшого числа людей у процес прийняття рішень призводить до нашарування непрозорості – незрозуміло, хто ким керує, як і ким виконуються рішення. Прірва, яка наростає між виборцями та їхніми представниками, дозволяє популістським лідерам заявляти, що вони покінчать із цим розривом, «повернуть владу народу». Виборці втрачають довіру до здатності конституційної системи вирішити їхні проблеми і все менше сподіваються на усталені інститути демократії. У таких умовах популізм оперує, з одного боку, байдужими і деполітизованими виборцями, а з іншого – безликою і безбарвною системою управління. Дослідниця, аналізуючи механізми функціонування сучасної представницької демократії, виокремлює «парадокс демократії». Чим більше число осіб, між якими розподіляється влада, тим важче її локалізувати. У демократичній системі влада повинна бути розосереджена і «розлита», а не зібрана в чийось руках. Тому «видимість» процесу прийняття політичних рішень виявляється несумісною з основами демократичного конституціоналізму [13, с. 8].

Більшість дослідників відмічають, що популізм актуалізується в кризові періоди, але варто погодитися з думкою, що для виникнення популізму криза не обов'язкова: він виростає із природних механізмів демократії. Уругвайський політолог Ф. Паніцца бачить у популізмі дзеркало демократії, в тому значенні, що воно відбиває глибинну природу демократії, висвітлюючи всі її проблеми. Адже «воля народу» не може здійснитися ідеально й без збоїв лише завдяки механізму стримувань і противаг або виключно завдяки уніфікації різноманітних потреб і настроїв людей, або тільки завдяки обмеженням, які встановлюються законом [15].

Постіндустріальна епоха ускладнила реалізацію основного демократичного принципу – народовладдя. Багато західних дослідників звертають увагу на розмивання демократичної легітимності й основ республіканського устрою, що проявляється в зниженні інтересу до електорального процесу, медіатизації політичної культури, звуження простору вибору й інших тривожних явищ, які спостерігаються сьогодні в західних суспільствах. Італійський політичний теоретик Д. Дзолло відмічав, що представництво в сучасній демократії стає швидше механізмом заснування найвищого органу державної влади, для легітимації якого важлива участь великої кількості громадян, ніж ефективним способом втілення волі народу [6, с. 162]. Він також звернув увагу на ще одну проблему сучасної демократії – самореферентність партійної системи, що проявляється, зокрема, й у таких явищах, як: послаблення міжпартійної конкуренції, реальної ідеологічної боротьби з антагоністичною напругою, прагнення мінімізувати внутрішньосистемний конфлікт. Таким чином, нівелюється ще одне правило демократії: виборець має одержувати «по-справжньому альтернативні політичні пропозиції» [6, с. 238]. Ідеологічна конвергенція традиційних партій, зрештою, може відкривати політичне поле для несистемних лідерів і партій. У результаті через спотворення політичного плюралізму, маргіналізацію очікувань громадян створюються сприятливі умови для популізму, який, не будучи пов'язаним із державними структурами, ідеологічними засадами, внутрішньо-організаційними принципами, швидко рефлексує на запити суспільства, пропонуючи йому просте вирішення складних проблем, без глибокого їх пояснення і довготермінових програм.

У сучасному політологічному дискурсі обґрунтовується поняття «постдемократія». Зокрема, К. Крауч зазначав, що нині загальною тенденцією є загальна приватизація влади, використання держави в інтересах корпорацій і, як наслідок, завершення епохи представницької демократії. Установлюється система, в якій політики все більше замикаються у своєму власному світі, підтримуючи зв'язок із суспільством за допомогою маніпулятивних технік, які ґрунтуються на рекламі й маркетингових дослідженнях. Це також демократія, але демократія для корпорацій, які перетворюються в дійсних правителів, демократія для меншості [8, с. 7].

Ширше розглядав таке явище Д. Дзолло, називаючи його «нейтралізацією консенсусу», коли соціальна комунікація здійснюється через різноманітні агітаційно-пропагандистські та рекламні методи і прийоми (чому сприяє розвиток засобів масової комунікації). Перевантаження інформацією зумовлює включення захисних механізмів аудиторії, індивіди відправляють на рівень

фонового шуму ту інформацію, яка не належить до їхнього буденного досвіду і надають перевагу інформації, яка викликає емоційні імпульси. Політична інформація, особливо її раціональні форми, вочевидь, не викликає безпосереднього емоційного резонансу. Відповідно, політичні питання, схвалення/несхвалення яких і забезпечує консенсус громадян у системі плюралістичної демократії, вилучаються з публічної комунікації, поступаючись винятково сугестивним або видовищним повідомленням [6, с. 296]. Популізм, досить активно й уміло апелюючи до емоцій, віри, ірраціонального, руйнує насамперед раціональну складову частину політичної культури громадянства, породжує феномен стихійного ірраціонального опору існуючій системі чи правлячим політикам.

Політико-культурні суперечності демократії постіндустріальної доби, які створюють сприятливі умови для розвитку популізму, узагальнив італійський учений Н. Боббіо, склавши так званий «обвинувальний перелік» невиконаних обіцянок сучасної демократії: по-перше, демократія не виконала обіцянку народного суверенітету; по-друге, виникнення плюралістичного суспільства призвело до погіршення постулату індивідуалізму; по-третє, пересічний громадянин вже не є головною дійовою особою в політичному житті, тобто суб'єкт демократичного суспільства, який робить раціональний вибір, дедалі більше маргіналізується; по-четверте, внаслідок витончених прийомів організації консенсусу та маніпуляції останнім відбулося поширення масового конформізму та апатії серед виборців; по-п'яте, демократія так і не змогла позбутися олігархічної влади; по-шосте, демократичні принципи вдалося реалізувати в небагатьох сферах, і, зрештою, найбільш важлива невиконана обіцянка полягає в тому, що не була ліквідована «невидима влада», яка охоплює державне управління економікою та систему масових комунікацій [4].

Відомий американський політолог Ф. Фукуяма звернув увагу на ще одну принципову проблему сучасної ліберальної демократії: вона пропонує економічний успіх і безпеку, однак вона не створює гордість, спільноту чи ідентичність. І це є фундаментальним викликом для ліберальної демократії. Виключно важко створювати ідентичність і відчуття спільноти, не залучаючи національну державу. Серйозна проблема в Європейському Союзі полягала в тому, що там надто технократично підходили до вирішення питань. Там дбали про економічну інтеграцію, але ніхто не потурбувався про формування глибшої європейської ідентичності. Саме тому правим популістам не потрібні додаткові зусилля в умовах кризи використовувати існуюче в країні невдоволення. Тобто виявляється, що економічної інтеграції

недостатньо [12]. Як виявилось в умовах глобальної боротьби людства з пандемією коронавірусу COVID-19, самоізоляції, коли знову постали кордони між державами ЄС, прихильники національних засад держави, євроскептики цілком слушно вказували на безсилля наднаціональної бюрократії у вирішенні нагальних проблем людини, життєдіяльності суспільства.

Однак у сучасному науковому дискурсі немає однозначної негативної оцінки впливу популізму на розвиток демократії. Почесний професор політології Принстонського університету Дж. Кейтеб визначив популізм не лише як політичний феномен чи фактор суспільної політичної свідомості, але і як стійку особливість політичної культури, яку породжує кожна демократія. Він відмітив, що популізм є обов'язковою умовою демократії, особливо масової капіталістичної демократії; присутність популізму навіть бажана, звичайно, за умови, що він залишається лише складником суміші. Але коли він стає занадто впливовим, це вже викликає підозру та хвилювання [7].

Зокрема, американський політолог Д. Трейсман зазначав, що популізм, можливо, небезпечний, але його розповсюдження не завжди означає, що в демократії є вада. Він свідчить про тривожний розрив між громадянами й тими, хто ними управляє. Проте популістські пориви також є частиною механізму, за допомогою якого система адаптується до нових умов. А істинний геній демократії не в тому, що вона завжди працює добре, а в тому, що вона гнучко корегує свої помилки [11].

Російський дослідник М. Баранов теж погоджується з думкою про корисність присутності популізму в демократії, оскільки сучасні популісти піднімають проблеми, про які політики воліють замовчувати через їхню складність, а будь-які кроки для можливого їх вирішення досить болючі

і можуть призвести до зростання суспільного напруження. І, незважаючи на прагнення правлячих еліт уникати конфліктів, все ж під тиском популістів, аби не втратити ініціативи, вони сміливіше починають говорити про нагальні проблеми, про що свідчать, зокрема, і виборчі кампанії 2017 р. [2, с. 24].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Визнаючи, що не всі риси постіндустріального суспільства є однозначно позитивними, як і демократія загалом не є ідеальним втіленням суспільного устрою, політична теорія у цілому погоджується, що популізм, як би його не характеризували – «патологія», «ризик», «виклик», «загроза» демократії, буде завжди присутнім в умовах представницької демократії, оскільки є природним породженням її суперечностей і одним з адаптивних її методів. Рівень небезпеки популізму для самої демократії визначається межами його розповсюдження, які, зрештою, контролює сам механізм демократії, демонструючи ефективність чи неефективність свого функціонування. Суттєво зменшити політичний простір для популізму в сучасних умовах, тим самим мінімізувавши його негативний вплив на демократичну систему, може адекватна поведінка правлячої еліти, яка насамперед повинна сама уникати популістських заяв і рішень, вести постійний діалог із суспільством, зробити механізми прийняття рішень прозорішими й зрозумілішими, зменшивши при цьому вплив бюрократичних інституцій. Постійне вивчення популізму в контексті пізнання внутрішніх протиріч демократії на кожному етапі її трансформації є нагальною потребою як з точки зору розвитку теорії демократії, так і задля розроблення практичних рекомендацій для нейтралізації негативних впливів популізму на функціонування системи представницької демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анатомія популізму: Чому Трампун нужен, а Путину нет URL: http://www.bbc.com/russian/features/2016/06/160615_yudin_lecture_populism
2. Баранов Н.А. Популизм как политический феномен. Политика постправды в современном мире. *Сборник материалов по итогам Всероссийской научной конференции с международным участием «Политика постправды и популизм в современном мире» 22–23 сентября 2017 года* / под ред. О.В. Поповой. Санкт-Петербург : Скифия-принт, 2017. 282 с. С. 21–24.
3. Белл Д. Демократия и правда: великая дилемма нашего времени. *Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века*. Москва : Идея-Пресс, 2010. С. 12–26.
4. Боббіо Н. Майбутнє демократії. *Демократія* : антологія / упор. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 105–119.
5. Дейвикс К. Популизм. URL: <http://gefter.ru/archive/6800>
6. Дзоло Д. Демократия и сложность: реалистический подход / пер. с англ. А.А. Калинина, Н.В. Эдельмана, М.А. Юсима ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. Москва : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 320 с. С. 162.
7. Кейтеб Дж. Против популизма: Шесть тезисов о популизме и его опасностях. URL: <http://gefter.ru/archive/9370>
8. Крауч К. Постдемократия / пер. с англ. Н.В. Эдельмана. Москва : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 192 с. С. 7.

9. Міль Джон Стюарт. Про свободу: Есе : пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 463 с.
10. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці : у двох томах / Переклад з французької Григорія Філіпчука, Михайла Москаленка ; передмова Андре Жардена. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
11. Трейсман Д. Отворачивается ли мир от демократии. URL: <https://www.rbc.ru/newspaper/2016/11/03/5819b8879a79471ccb741352>
12. Фукуяма Ф. «Конец истории и последний человек». URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/6341>
13. Canovan M. Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In Democracies and the Populist Challenge ; edited by Y. Mény and Y. Surel. New York : Palgrave, 2002. P. 8, 25–44.
14. Canovan M. Trust the People! Populism and The Two Faces of Democracy. *Political Studies*. 1999. Vol. 47. № 1. P. 3–12.
15. Panizza Francisco (ed.). 2005. Populism and the Mirror of Democracy. London : Verso. 358 p.
16. Yves Meny. Yves Surel. Zasadniczadwuznaczność populizmu. *Demokracja wobec populizmu*. Warszawa, 2007. S. 28–56.